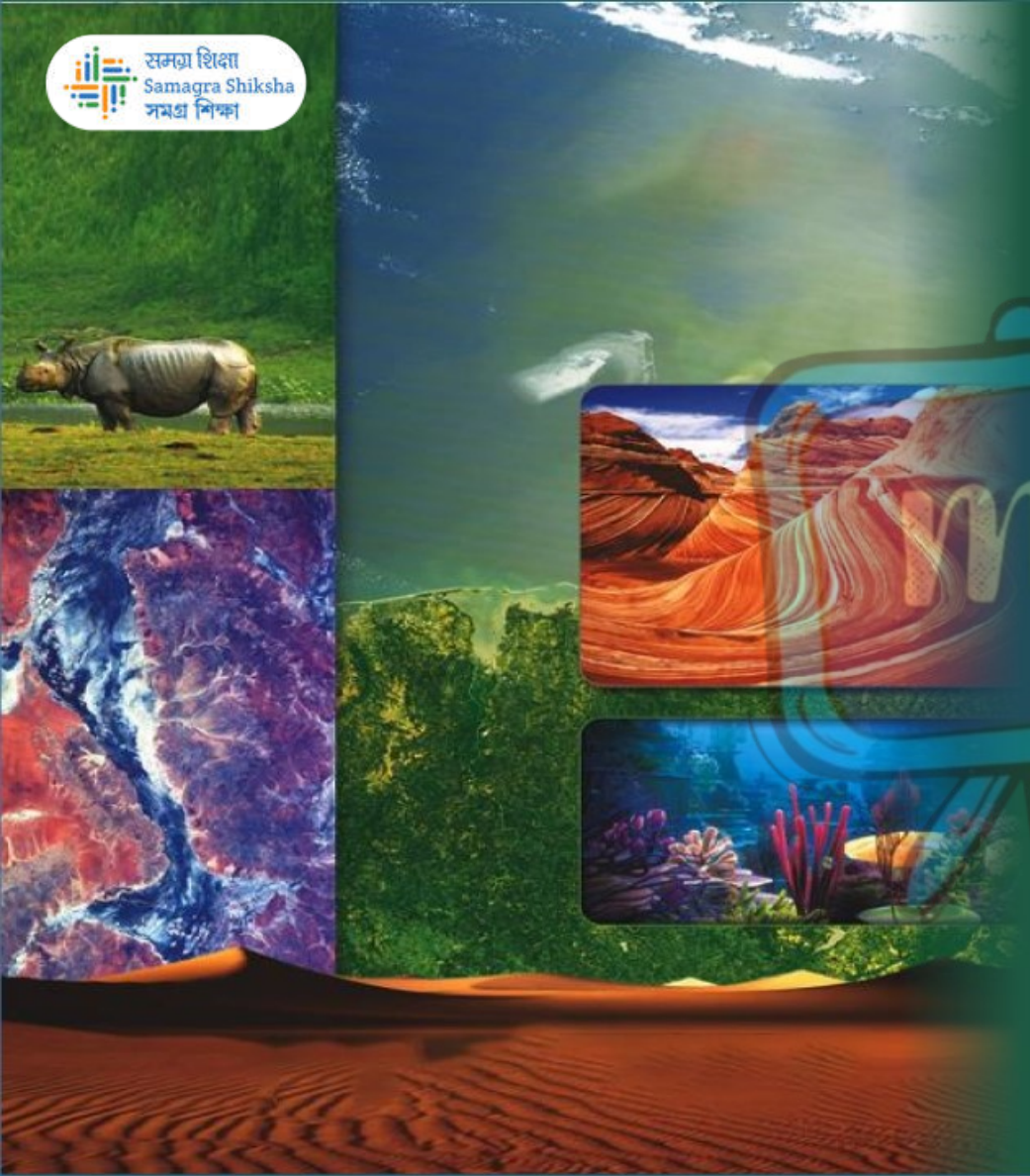

দশম শ্রেণীৰ বাবে

ভূগোল

পাঠ - ১

অর্থনৈতিক ভূগোলঃ বিষয়বস্তু আৰু সম্পদ

অংশ – ১

শ্রাৱণী দেৱী

অর্থনৈতিক ভূগোলৰ সংজ্ঞা আৰু বিষয়বস্তু

- ভূগোল বিষয়টোক বহলভাৱে দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে —
  - প্রাকৃতিক ভূগোল
  - মানৱ ভূগোল

অৰ্থনৈতিক ভূগোল

- মানৱ ভূগোলৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ শাখা।
- ভূগোলৰ যিটো শাখাই সম্পদৰ উৎপাদন, বিতৰণ, ব্যৱহাৰ, আৰু বিনিময়ৰ সৈতে জড়িত মানৱ কার্য্যকলাপ সমূহ স্থান আৰু কাল সাপেক্ষে অধ্যয়ন কৰে তাকে অৰ্থনৈতিক ভূগোল বোলে ।

সমগ্ৰ শিক্ষা
Samagra Shiksha
সমগ্র শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

- পৃথিৱীৰ বিভিন্ন স্থানৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ লগতে মানৱসৃষ্ট পৰিৱেশৰ যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে।
- ভূ-প্ৰকৃতি, ভূ-তাত্ত্বিক গঠন, জলবায়ু আৰু মাটিৰ বৈশিষ্ট্যৰ তাৰতম্যৰ বাবে ভূ-পৃষ্ঠৰ প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ বেলেগ বেলেগ হয়।

- প্ৰাকৃতিক সম্পদ (গছ-গছনি, পানী, খনিজ সম্পদ)ৰ উপলব্ধতাৰ তাৰতম্যৰ লগে লগে পৃথিৱীৰ পৃষ্ঠত ইয়াৰ বিতৰণ আৰু বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ গুণগত মানৰ তাৰতম্যও দেখা যায়।
- প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ তাৰতম্যৰ ফলত মানুহ আৰু পৰিৱেশৰ মাজত ভিন্ন সম্পৰ্কৰ সৃষ্টি হয়।

সমগ্র শিক্ষা
Samagra Shiksha
সমগ্র শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

- প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ভিন্নতাৰ কাৰণে মানৱ পৰিবেশো বেলেগ বেলেগ হয়।

যেনে -

উৰ্বৰ মাটিৰ অঞ্চল	→ কৃষি উন্নয়ন
উপকূলীয় অঞ্চল	→ মাছ ধৰা আৰু বাণিজ্য
খনিজ সমৃদ্ধ অঞ্চল	→ ঔদ্যোগীকৰণ
ঘাঁহনি অঞ্চলত	→পশুধন পালন কৰা হয়

- প্ৰাকৃতিক আৰু মানৱসৃষ্ট পৰিৱেশৰ উপাদানৰ তাৰতম্যৰ বাবে মানুহৰ জীৱন প্ৰণালী আৰু অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ সকলো ঠাইতে বেলেগ বেলেগ হয়।
- অৰ্থনৈতিক ভূগোলত সম্পদ আৰু বিভিন্ন মানৱীয় কাৰ্যকলাপৰ সৈতে জড়িত সকলো পৰিঘটনাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়।

অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ পৰিসৰ আৰু শাখাসমূহ

অৰ্থনৈতিক ভূগোল অধ্যয়ন —

- অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ বিতৰণ।
- সংশ্লিষ্ট কাৰক আৰু প্ৰক্ৰিয়া

समग्र शिक्षा
Samagra Shiksha
সমগ্ৰ শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

অধ্যয়নৰ পৰিসৰ এই বিশেষ প্ৰশ্নকেইটাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত —

(১) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটো ক'ত অৱস্থিত?

(২) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটোৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?

(৩) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটো আন কি কি পৰিঘটনাৰ লগত জড়িত?

(৪) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটো য'ত আছে তাতে কিয় হৈছে?

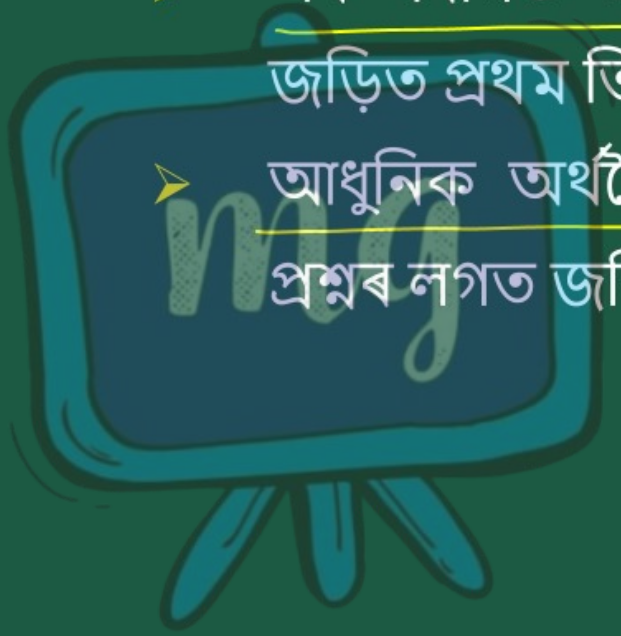
(৫) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটো য'ত আছে তাৰ পৰিৱৰ্তে আন এঠাইত হ'লে বেছি ভাল হ'লহেঁতেন নেকি?

সমগ্ৰা শিক্ষা
Samagra Shiksha
সমগ্র শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

ওপৰৰ পাচঁটা প্ৰশ্নৰ ভিতৰত —

- পৰম্পৰাগত অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ লগত জড়িত প্ৰথম তিনিটা প্ৰশ্ন;
- আধুনিক অৰ্থনৈতিক ভূগোল পিছৰ দুটা প্ৰশ্নৰ লগত জড়িত

অর্থনৈতিক ভূগোলৰ মূল উদ্দেশ্য —

- আধুনিক অর্থনৈতিক ভূগোলৰ পিতৃ জর্জ ছিজহ'মৰ মতে — "এখন ঠাইৰ অর্থনৈতিক উন্নয়নৰ গতি আৰু দিশ নির্ণয় কৰাটোৱে অর্থনৈতিক ভূগোলৰ মূল উদ্দেশ্য" ।

সমগ্ৰ শিক্ষা
Samagra Shiksha
সমগ্র শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

- চি.এফ. জোনছ আৰু জি.জি. ডাৰ্কেনৱাল্ড ৰ মতে — "মানুহৰ উৎপাদনক্ষম বৃত্তি বা কাৰ্যকলাপ অধ্যয়নৰ লগতে আঞ্চলিক উৎপাদনশীলতা, উৎপাদন, ৰপ্তানি, আমদানি, বাণিজ্য, আৰু বাণিজ্যক প্ৰভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ পৰীক্ষা কৰায়ে অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ কাৰ্য"।

समग्रा शिक्षा
Samagra Shiksha
সমগ্ৰ শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

মানুহৰ অৰ্থনৈতিক বৃত্তি চাৰি প্ৰকাৰৰ-

১। প্ৰাথমিক বৃত্তি

- যি কাৰ্যকলাপৰ জৰিয়তে মানুহে প্ৰকৃতিৰ পৰা সম্পদ সংগ্ৰহ কৰে।

যেনে —

কৃষি কাৰ্য, মাছ ধৰা কাৰ্য, বনজ সম্পদ আহৰণ, খনিজ সম্পদ আহৰণ ইত্যাদি।

समग्रा शिक्षा
Samagra Shiksha
সমগ্র শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

২। দ্বিতীয়ক বৃত্তি

- যি কার্যকলাপৰ জৰিয়তে মানুহে বিভিন্ন প্রযুক্তিৰ ব্যৱহাৰ কৰি প্রকৃতিৰ পৰা সংগ্রহ কৰা সামগ্রীক ব্যৱহাৰযোগ্য ৰূপলৈ ৰূপান্তৰিত কৰে।

যেনে —

শিল্পোৎপাদন প্রক্রিয়া, বিভিন্ন নির্মাণ তথা পুনৰ নির্মাণ কার্য ইত্যাদি।

৩। তৃতীয়ক বৃত্তি

- যি কার্য্যকলাপ যাৰ জৰিয়তে প্রাথমিক আৰু দ্বিতীয় বৃত্তিৰ দ্বাৰা উৎপাদিত সামগ্রীসমূহ গ্রাহকৰ ওচৰলৈ যায়।

যেনে —

যাতায়াত, পৰিবহণ, বজাৰ, পাইকাৰী বা খুচুৰা বিক্রী, পর্যটন, যোগাযোগ আদিৰ লগত জড়িত অর্থনৈতিক কার্যসমূহ।

৪। চতুর্থক বৃত্তি

- মানুহৰ যি কার্য্যকলাপৰ জৰিয়তে দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় বৃত্তি সমূহ অধিক ফলপ্রসু কৰি তুলিব পাৰি।

যেনে —

বেংক বা অন্য বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান, প্রচাৰ মাধ্যম, প্রশাসন, শিক্ষা-গৱেষণা আদিৰ লগত জড়িত কার্যসমূহ।

অর্থনৈতিক ভূগোল বিভিন্ন পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰি অধ্যয়ন কৰা হয় —

- আঞ্চলিক পদ্ধতি
- বিষয়বস্তু সম্বন্ধীয় বা পণ্য দ্রব্য সম্বন্ধীয়
- আচৰণৰ দৃষ্টিভংগী
- নীতিৰ দৃষ্টিভংগী
- তন্ত্র বিশ্লেষণ পদ্ধতি
- প্রতিষ্ঠানীয় পদ্ধতি ইত্যাদি।

সমসাময়িক যুগত, অর্থনৈতিক ভূগোলত ব্যৱহাৰ কৰা হয় —

- সাংখ্যিক পদ্ধতি
- ভৌগোলিক তথ্য বিশ্লেষণ পদ্ধতি (জিআইএছ)
- সূত্র-নিদর্শ পদ্ধতি

মানুহৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ বৈচিত্ৰময়, যাৰ ফলত অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ অসংখ্য শাখাৰ গঢ় লৈ উঠে —

- কৃষি ভূগোল
- সম্পদৰ ভূগোল
- বিপণন ভূগোল
- পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়নৰ ভূগোল
- পৰ্যটনৰ ভূগোল ইত্যাদি।
- ঔদ্যোগিক ভূগোল
- পৰিবহণ ভূগোল

বহনক্ষম উন্নয়ন-

বহনক্ষম উন্নয়ন এটা উল্লেখযোগ্য ধাৰণা কাৰণ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ আৰু পৰিৱেশৰ মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক।

অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ প্ৰধান শাখাসমূহ আৰু বিষয়বস্তু

অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ শাখা	বিষয়বস্তু
(১) কৃষি ভূগোল	অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ এটি অন্যতম প্ৰধান শাখা। ইয়াত কৃষি কাৰ্যৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, কৃষিৰ প্ৰকাৰ, কৃষি কাৰ্যৰ বিতৰণ আৰু পদ্ধতি, শস্যৰ উৎপাদন আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত সূত্ৰ, কৃষি সামগ্ৰীৰ বজাৰ তথা আমদানি-ৰপ্তানি ইত্যাদি অধ্যয়ন কৰা হয়।
(২) ঔদ্যোগিক ভূগোল	ইয়াত উদ্যোগ স্থাপনৰ লগত জড়িত অৰ্থনৈতিক তথা অন্যান্য কাৰকসমূহ, উদ্যোগৰ প্ৰকাৰ আৰু ভৌগোলিক বিতৰণ, ঔদ্যোগিক সামগ্ৰীৰ উৎপাদন, উদ্যোগ অৱস্থানৰ লগত জড়িত সূত্ৰ, ঔদ্যোগিক সামগ্ৰীৰ বজাৰ তথা আমদানি-ৰপ্তানি ইত্যাদি অধ্যয়ন কৰা হয়।

অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ শাখা	বিষয়বস্তু
(৩) সম্পদ ভূগোল	ইয়াত সম্পদৰ প্ৰকাৰ, আঞ্চলিক বিতৰণ, সম্পদ উদ্‌ঘাটন তথা উৎপাদনৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, সম্পদ আৰু উন্নয়নৰ সম্পৰ্ক, সম্পদৰ সংৰক্ষণ আৰু ব্যৱস্থাপনা আদি অধ্যয়ন কৰা হয়।
(৪) পৰিবহণ ভূগোল	ইয়াত পৰিবহণ ব্যৱস্থাৰ প্ৰকাৰ আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, সম্পদ বিতৰণত পৰিবহণৰ ভূমিকা, মানুহৰ যাতায়াত তথা অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপত পৰিবহণৰ ভূমিকা, অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন যেনে- ঔদ্যোগিক উন্নয়ন, কৃষি ক্ষেত্ৰৰ উন্নয়নত পৰিবহণ ব্যৱস্থাৰ উন্নয়নৰ ভূমিকা ইত্যাদি অধ্যয়ন কৰা হয়।

অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ শাখা	বিষয়বস্তু
(৫) বজাৰ ভূগোল	ইয়াত বজাৰ স্থাপনৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু ইয়াৰ কাৰকসমূহ, বজাৰৰ প্ৰকাৰ আৰু বিতৰণ আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত সূত্ৰসমূহ অধ্যয়ন কৰা হয়।
(৬) পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়ন ভূগোল	ইয়াত অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, পৰিকল্পনা ব্যৱস্থা, বহনক্ষম উন্নয়ন, অঞ্চল তথা উপাদান ভিত্তিক উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়া আদি অধ্যয়ন কৰা হয়।
(৭) পৰ্যটন ভূগোল	ইয়াত পৰ্যটন আৰু ইয়াৰ বিকাশৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, পৰ্যটনৰ প্ৰকাৰ, পৰ্যটন ব্যৱস্থাৰ উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়া আৰু পৰিকল্পনা আদি অধ্যয়ন কৰা হয়।

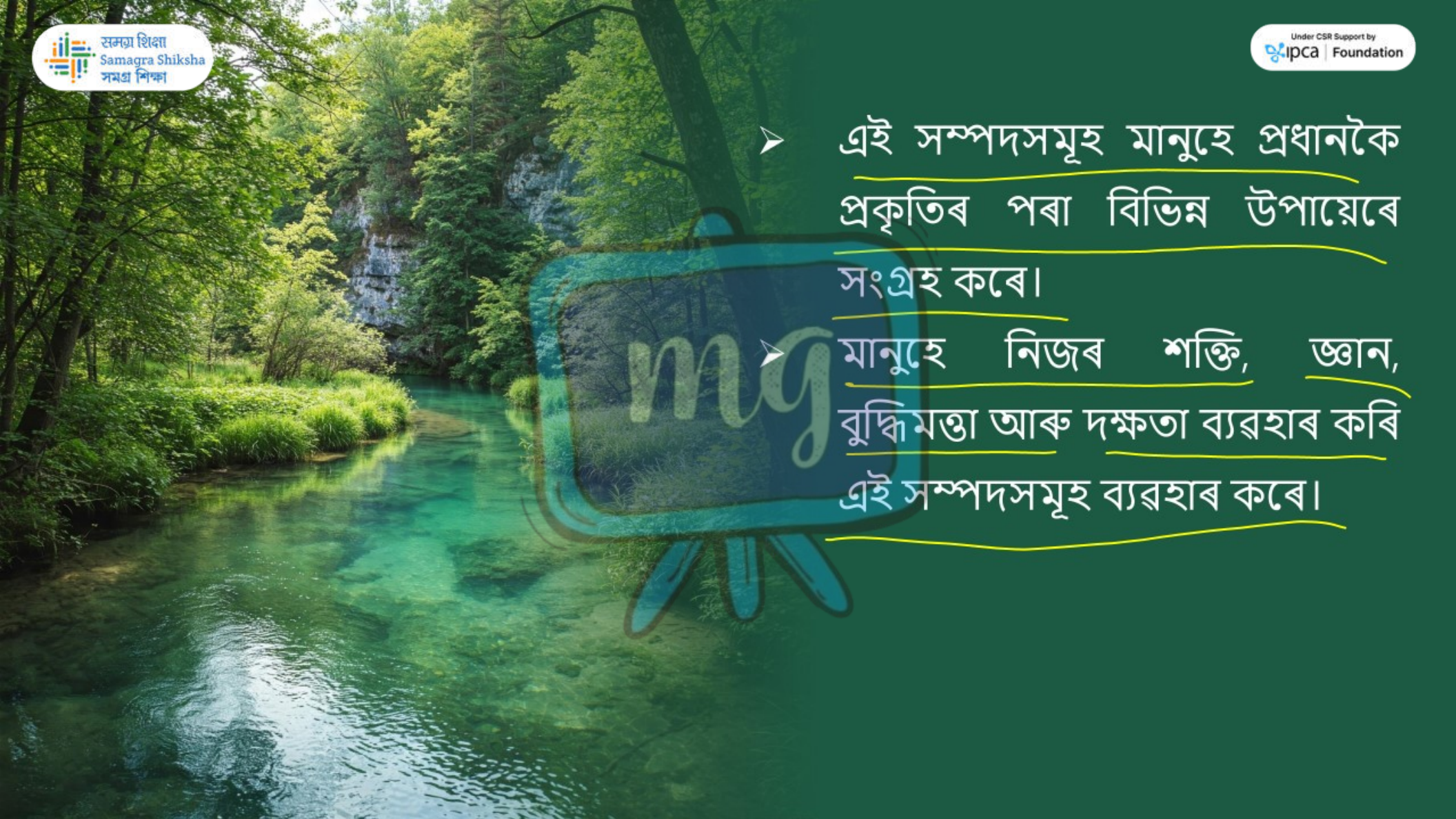
সম্পদৰ অৰ্থ আৰু গুৰুত্ব

সম্পদসমূহ —

- মানুহৰ জীৱন যাপনৰ বাবে অপৰিহাৰ্য সামগ্ৰী।

উদাহৰণ —

বায়ু, পানী, সূৰ্যৰ ৰশ্মি, মাটি, উদ্ভিদ, ফল-মূল, খনিজ পদাৰ্থ

- এই সম্পদসমূহ মানুহে প্ৰধানকৈ প্ৰকৃতিৰ পৰা বিভিন্ন উপায়েৰে সংগ্ৰহ কৰে।
- মানুহে নিজৰ শক্তি, জ্ঞান, বুদ্ধিমত্তা আৰু দক্ষতা ব্যৱহাৰ কৰি এই সম্পদসমূহ ব্যৱহাৰ কৰে।

- সম্পদৰ উপলব্ধতাই মানুহৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তা যেনে খাদ্য, বাসস্থান, কাপোৰ-কানি পূৰণৰ বাহিৰেও মানুহৰ জীৱন-যাপনৰ অৱস্থাৰ উন্নতি সাধন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

সমগ্র শিক্ষা
Samagra Shiksha
সমগ্র শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

- পৃথিৱীত পোৱা প্ৰতিটো সামগ্ৰীয়েই সম্পদ নহয়।

জিমাৰমেনৰ মতে (এজন বিখ্যাত অৰ্থনীতিবিদ) সম্পদ হ'বলৈ যিকোনো সামগ্ৰীৰ দুটা ধৰ্ম থাকিব লাগে —

- কাৰ্য্যক্ষমতা
- উপযোগিতা

- এই দুটা গুণৰ বাবে সম্পদৰ ব্যৱহাৰে মানৱ কল্যাণ আৰু আর্থ-সামাজিক বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত সহায় কৰিছে।
- সেইবাবেই সম্পদ আৰু ইয়াৰ ব্যৱহাৰ মানৱ সমাজৰ প্ৰগতিৰ লগত ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত।
- প্ৰকৃতি, মানুহ আৰু সংস্কৃতি তথা বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিৰ মাজত হোৱা পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ ফলত সম্পদৰ সৃষ্টি হয় ।

মানুহ সম্পদৰ সৈতে দুটা ভিন্ন ধৰণে জড়িত—

- সম্পদৰ উৎপাদক
- সম্পদৰ গ্ৰাহক

- মানুহৰ উপযোগী বহুতো সম্পদ প্ৰকৃতিৰ পৰাই উপলব্ধ কৰা হয়;
- ইয়াৰে বেছিভাগেই মানুহে অধিক উপভোগ্য ৰূপলৈ ৰূপান্তৰিত কৰে।

समग्र शिक्षा
Samagra Shiksha
সমগ্ৰ শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

- প্ৰাকৃতিক পদাৰ্থৰ কাৰ্য্যক্ষমতা আৰু উপযোগিতা কেৱল মানুহৰ জ্ঞানৰ জৰিয়তেহে অন্বেষণ কৰিব পাৰি।
- মানৱ জ্ঞানৰ সম্প্ৰসাৰণৰ লগে লগে বহুতো নতুন সম্পদৰ সৃষ্টি আৰু ব্যৱহাৰো হয়।

মানৱসৃষ্ট সম্পদ —

- মানুহে নিজেই উৎপাদন কৰা সম্পদ।

উদাহৰণ —

প্রযুক্তি, ঘৰ, পথ, উদ্যোগ, বিদ্যালয়, কার্যালয়, কৃষি কৃষি সঁজুলি, যান-বাহন ইত্যাদি।

- সম্পদৰ উৎপাদক/সৃষ্টিকর্তা হিচাপে মানুহো এক প্ৰকাৰৰ সম্পদ।
- ইয়াক মানৱ সম্পদ বুলি জনা যায়।
- প্ৰাকৃতিক আৰু মানৱসৃষ্ট সম্পদৰ ব্যৱহাৰ নিম্নোক্ত বিষয়ৰ ওপৰত নির্ভৰশীল —
  - মানুহৰ চাহিদাৰ পৰিৱর্তন
  - নতুন প্ৰযুক্তিৰ বিকাশ

- গতিকে, একেটা সম্পদৰ অৰ্থ বেলেগ হ'ব পাৰে সময় আৰু স্থানৰ পৰিৱৰ্তনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ।

মানৱ সৃষ্ট সম্পদ

সম্পদ পৰিবৰ্তনশীল —

- যিটো সামগ্ৰী আজি মানুহে ব্যৱহাৰ নকৰে বা আজি মানুহৰ বাবে ক্ষতিকাৰক সামগ্ৰী, ভৱিষ্যতে মানৱ কল্যাণৰ বাবে ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে।
- পৃথিৱীত পোৱা সামগ্ৰী, যিবোৰ মানুহৰ বাবে উপযোগী বা ক্ষতিকাৰক নহয়। তেনেবোৰক নিৰপেক্ষ সামগ্ৰী বোলে ।

समग्र शिक्षा
Samagra Shiksha
সমগ্ৰ শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

প্ৰতিৰোধ ক্ষমতা —

- মানুহৰ বাবে ক্ষতিকাৰক পদাৰ্থ বা পৰিঘটনা।

উদাহৰণ —

বন্ধ্যা মাটি, গুৰুতৰভাৱে বানপানী প্ৰভাৱিত অঞ্চল।

- এসময়ত পশ্চিম বংগৰ বানপানীৰ উৎস হিচাপে পৰিগণিত হোৱা দামোদৰ নদীক জলবিদ্যুৎ উৎপাদন আৰু জলসিঞ্চনৰ সুবিধাৰ বাবে মথাউৰি নিৰ্মাণ নোহোৱালৈকে প্ৰতিৰোধক বুলি গণ্য কৰা হৈছিল।
- গতিকে, মানৱ জ্ঞান সম্প্ৰসাৰণ আৰু বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তি বিকাশে মানৱ প্ৰচেষ্টাৰ জৰিয়তে নিৰপেক্ষ পদাৰ্থ আৰু প্ৰতিৰোধক মূল্যৱান সম্পদলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছে।

- গতিকে, সম্পদৰ পৰিবৰ্তনশীল প্ৰকৃতিয়ে সময়ৰ লগে লগে নিৰপেক্ষ পদাৰ্থ বা প্ৰতিৰোধ পদাৰ্থ সম্পদলৈ ৰূপান্তৰিত কৰে।
- সমাজৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে সম্পদৰ ধাৰণাটো একেলগে পৰিৱৰ্তন ঘটে, যাৰ ফলত ইয়াৰ সংগ্ৰহ আৰু ব্যৱহাৰৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে।

Under CSR Support by
ipca | Foundation

- বহু দিশত সম্পদ আৰু সম্পত্তি দুয়োটাকে একে বুলি গণ্য কৰা হয়।

  কিন্তু, অৰ্থনীতিৰ নীতি অনুসৰি — সম্পত্তি — যি সামগ্ৰীৰ বিনিময়ত মূল্য থাকে।

- ধন-সম্পত্তিৰ উপযোগিতাৰ উপৰিও তুলনামূলকভাৱে সীমিত আৰু ইয়াক ব্যক্তিৰ মাজত ধন বা মূল্যৰ জৰিয়তে হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। উদাহৰণ — মাটি, ঘৰ, যন্ত্ৰপাতি, কোম্পানী শ্বেয়াৰ ইত্যাদি।

- কিন্তু, ৰ’দ, বায়ু, পানী, মাটি, নদী, বিল, শিক্ষা, সামাজিক অনুষ্ঠান, সু-চৰকাৰ, জনস্বাস্থ্য আদি সম্পদ, সম্পত্তি নহয়।
- এই বস্তুবোৰ প্রচুৰ আৰু সকলোবোৰ বিনিময়যোগ্য নহয় আৰু বজাৰ মূল্য নাই।

समग्रा शिक्षा
Samagra Shiksha
সমগ্র শিক্ষা

Under CSR Support by
ipca | Foundation

- সকলো সম্পত্তিয়েই সম্পদ, কিন্তু সকলো সম্পদ সম্পত্তি নহ'বও পাৰে।
- সম্পদ-ব্যৱহাৰে মানৱ কল্যাণ আনে।
- কিন্তু সম্পত্তিৰ উপকাৰিতা আৰু অপকাৰিতা দুয়োটাই থাকিব পাৰে।

মূল্যায়ন

1 | অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ পিতৃ হ'ল-

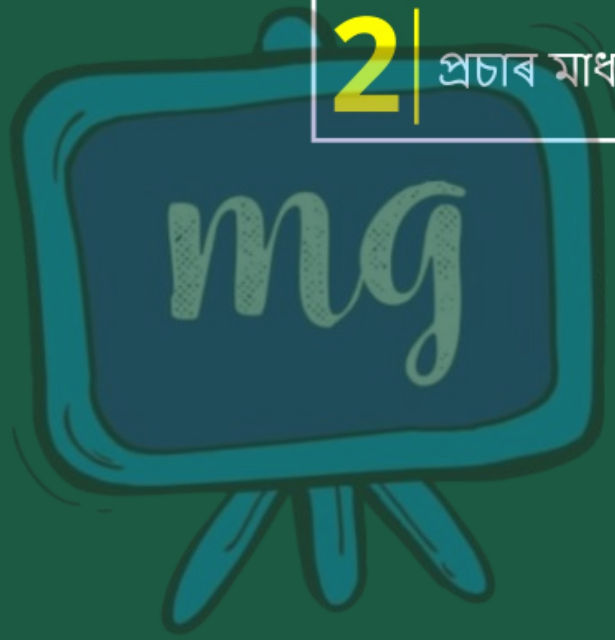
ক জৰ্জ ছিজহ'ম

খ জি জি ডাৰ্কেনৱাল্ড

মূল্যায়ন

2 | প্রচাৰ মাধ্যম ...চহৰৰে..... বৃত্তি ।